

Makkai Béla

Kétarcú birodalom

*A dualista Monarchia mint a „keleti Svájc”,
avagy a „népek börtöne”*

Double-Faced Empire

*The Dual Monarchy as “Eastern Switzerland”
or “the Prison of Folks”¹*

Összefoglalás

1848–1849 véres epizódja után majd húsz esztendővel a Habsburg-dinasztia kiegyezett a magyar politikai elittel, ami fél évszázad haladékot adott a liberális mezbe öltözött, de despotikus jegyeket is őrző birodalomnak. Az eltérő gazdasági fejlettségű s a perifériákon tömbben élő nemzetiségek kollektív jogokat követeltek. Igényeiket így nem elégítette ki a teljes jogegyenlőséget és kulturális autonómiát biztosító 1868. évi liberális magyar nemzetiségi törvény, amely példa nélkül áll a korabeli Európában. (A svájci alkotmány nem nemzetiségi, hanem regionális autonómiát biztosított a kantonoknak!) Ugyanakkor a német és magyar politikai elit görcsös ragaszkodása a vezető szerephez, szociális szűkkeblűségük és a kevert lakosságú birodalom szétszakításától való félelem restriktív intézkedésekre sarkallta a kormányaikat. Így hiába virágzott a gazdaság és a kultúra, a századfordulón a határ menti anyaországokból is szított irredenta eszmék felerősödtek, s a világháborús vereséggel a felbomlás okozóivá lettek. Az eltérő politikai hagyományokkal bíró régiók integrálásában az Osztrák–Magyar Monarchia így is tanulságos előképe az Európai Uniónak.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, magyar nemzetiségi törvény (1868), nemzeti konfliktusok, állampolgári lojalitás, irredenta törekvések, integráció

DR. MAKKAI BÉLA CSC, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem (b61makkai@gmail.com).

Summary

Twenty years after the bloody episodes of 1848-49, the compromise was born between the House of Habsburg and the Hungarian political elite. With the agreement, made in 1868, the liberal and despotic empire was provided a half-century respite. Collective rights were demanded by the various nationalities of different economic development, which were living in the peripheries. Thus, their claims were not in line with the Hungarian liberal national law of 1868, which otherwise proved to be unprecedented in contemporary Europe. (Not even the Federal Constitution of the Swiss, which instead of ethnic autonomy, provided a regional one for the cantons.) However, the Hungarian and German leading elite attempted to protect the unity of the state with restrictive policy, because of their strict adherence to power, and the general discontent regarding the lack of reforms in social policy. Thus, despite economics and cultural prosperity, irredentist ideas became more intense – fostered by borderland mother countries – and having been defeated in the World War I, they contributed to the dissolution of the Austro-Hungarian Empire. The Dual Monarchy can be seen as edifying precursor of the European Union in the integration of different regions with different political traditions.

Keywords: Austro-Hungarian Empire, Hungarian National Minority Law of 1868, national conflicts, political loyalty of citizens, irredentism, integration

A Habsburg Birodalom évszázadokon át megingathatatlanul hitt tekintélyét az 1848-as forradalmak látványosan megtépázták. Különösen fájdalmas volt a magyar alkotmányos jogok védelmében megszerveződő honvédseregtől az 1849-es tavaszi hadjáratban elszenvedett veresége, amit csak Oroszország „baráti segítsége” (azaz katonai intervenciója) tudott feledtetni. Tíz évvel később a birodalom a francia–piemonti szövetség elől volt kénytelen meghátrálni. Végül 1866-ban – villámgyors és megszegyenítő vereség után – Poroszország egyszerűen kitessékelte a Német Szövetségből is. Ezzel a Habsburgok Nyugat-Európa hatalmi centrumából végleg a kelet-európai perifériára szorultak.

Kilátástalan helyzetében a dinasztia 1867-ben kiegyezett a magyar politikai elittel, amely a megtorlás és az önkényuralom két évtizedében is (példát nyújtva ezzel az ír nemzeti mozgalomnak) passzívan ellenállt. A kritikus pillanatban azonban taktikusnak és mértéktartónak bizonyult, hiszen nem élt vissza a helyzetével. Létrejött tehát az Osztrák–Magyar Monarchia, ahogyan első külügyminisztere a történeteket összegezte: „...a német és a magyar elem összefogása a pánszlávizmus ellen” (Vadász, 1998:233).

A hosszú tárgyalási procedúra ilyen eredményének természetesen nem mindenki örült a Lajta két oldalán. Már az 1866. évi bécsi szláv kongresszus résztvevői egy ötpólusú szövetségi állam mellett tettek hitet. A birodalmi centralizáció kudarcot vallott képviselőit háttérbe szorították, de a föderalizmus hívei is csalódtak, mert élükön a leköszönő miniszterelnökkel, Belcrediel a konzervatívnak, klerikálisnak és tiszteltudónak tartott szláv többségre kívánták alapozni a birodalom jövőjét.

Bár az új közjogi rendszer kifejezte a pillanatnyi erőviszonyokat, igen bonyolult és merev struktúrának bizonyult: két-két parlament és kormány Bécsben és Budapesten, a stratégiai tárcák, a kül- és hadügy s az ezek fedezetéül szolgáló pénzügy közös miniszterek alá tartoztak, ám azok nem egy felettes birodalmi parlamentnek, csupán a 60-60 fős ún. delegációknak, végső soron az uralkodónak tartoztak felelősséggel. Ez a számos diszfunkciót hordozó struktúra, a feudális atavizmusok és a jogállamiság kisebb-nagyobb zavarai jelennek meg Robert Musil ironikus művében, *A tulajdonságok nélküli emberben*. Habár az általa Kákániának (lásd K. und K.) nevezett különös ország alkotmányos, gyakorlatilag az uralkodó irányítja kézi vezérléssel, s noha rendszere parlamentáris, parlamentje az ellenzék (főként nemzetiségiek!) obstrukciója miatt legtöbbször zárva tart. (Legalábbis Bécsben!) A felületes szemlélő számára a Duna-völgyi népek etnikai konglomerátuma nem alkotott szerves gazdasági-politikai egységet, s gyenge belső kohézió jellemezte. Csupán a katolikus néptömegek dinasztiahoz fűződő lojalitása, a milliós hadsereg, a nemzetek feletti arisztokrácia, főpapság és hivatalnoki kar „abroncsai” tartották össze, valamint a félelem, amelyet a birodalommal szerveződő Németország és az expanzív cári Oroszország testesített meg.

A modernizáció kihívásai az eltérő fejlettségű régiók számára egyenlőtlen versenyt eredményeztek, ami a közösen elért eredményekből való részesedés aránytalanságai-ban is megmutatkozott. Nem kétséges, hogy a nemzetiségi politikusok dualizmussal szembeni kritikái, a hatalommegosztás demokratikus formáiról, a szociális igazságtételről hangoztatott jelszavai mögött sokszor a pozíció- és gazdasági haszonszerzés nyers motívumai bújtak meg. Ebből is az következik, hogy a dualista Monarchia legnagyobb rákfénéje a nyugati államnemzeteket éltető erővel feltöltő, versengő nacionalizmus, mely esetünkben mindvégig centrifugális erőként hatott.

Ezért is választottam a birodalom népeinek viszonyát, együttélésének és konfliktusainak történetét okfejtésem vezérfonalául. S idézem – kissé sarkító szándékkal – azokat a délszláv és cseh politikusokat, akik az önálló államiség megteremtése szándékával, s a nyugati közvélemény meggyőzése érdekében „a népek börtönének” nevezték Ausztria–Magyarországot. Vajon csakugyan az volt?

Az ellentéteknek és ellenérzéseknek kétségtelenül széles történelmi háttere volt, amelynek felidézése nélkül a feltett kérdés aligha megválaszolható. Ehhez vissza kell pillantanunk egészen az 1526-os tragikus mohácsi ütközetig, amely után az ország három részre szakadt. (Török megszállási övezetre, az ekkor még magyar többségű, vazallus Erdélyi Fejedelemségre és északnyugaton a maradék királyságra.) A magyar nemesség egy csoportja ekkor hívta meg Szent István trónjára az Árpád-dinasztiával női ágon rokon Habsburgokat, ami jobb esélyt kínált a török feltartóztatásához. A törökellenes harcok csaknem kétszáz éve alatt azonban Bécsből a maradék országot egyre inkább hadszíntérként kezelték, a közös erővel felszabadított területeket pedig hadizsákmánynak. Pedig ebben a küzdelemben a síksági magyarság iszonyú véráldozatokat hozott, míg végül saját országában fokozatosan kisebbségbe szorult. A biztonságosabb hegyvidéki perifériákon élő nemzetiségek kevesebb viszontagság és veszteség árán vészelték át a szakadatlan háborúást. A bécsi kormányzat ráadásul tömeges betelepítésekkel próbálta növelni a határvédelem erejét, egyúttal a kincstár adóbevéte-

leit e termékeny, de szinte lakatlanná lett tájon. A katolikus német és ortodox szerb telepésekkel szemben a magyarokat fél évszázadra ki is tiltották a Temesi Bánság területéről. Sőt bizonyos, hogy részben felügyeletükre szervezték meg az úgynevezett határőrvidéket, kiváltságokkal jutalmazott szerbekből, illetve horvátokból, románokból, albánokból. S e *divide et impera* politika igen eredményes volt az alkotmányos jogaiért vagy vallási-politikai szabadságáért gyakran fegyvert ragadó magyarokkal szemben.

A szembenállás akkor enyhült, amikor a kiépülő abszolút monarchia németesítő politikája miatt a hazai nemzetiségek a magyarok szövetségére szorultak. A polgárosodás folyamatában jelentkező nacionalizmus azonban ismét kiélezte az ellentéteket. A magyar köznemesség a megyei közigazgatásban szerzett politikai tapasztalatait kamatoztatva, közjogi küzdelmet indított a 19. század első évtizedeiben az ország modernizálásáért és demokratizálódásáért. A „reformkor”-nak nevezett időszak látványos eredményei nagyrészt az ő köztegherviselést hirdető (kiváltságaikról önként lemondó) programjuknak köszönhető. Ez az időszak egyúttal a „nemzeti ébredés” kora a hazai nemzetiségeknél, akik a reformer magyarokra ambivalens módon példaként tekintettek, nemzeti karakterük meghatározása érdekében viszont ellenséggépet is általuk teremtettek maguknak.

A horvátok, szlovákok és szerbek formálódó nemzettudatát nagymértékben uralta Kárpát-medencei őshonosságuk gondolata. A 9. századi honfoglaló magyarságot emiatt barbár hordaként kezdték emlegetni, amely megjelenésével háromfelé szakította a békés szlávorságot. Nem véletlen, hogy a korszakban sorra születtek az egyedüli független szláv állam, az Orosz Birodalom vezetését vagy pártfogását feltételező egyesülési vagy függetlenségi tervezetek.²

Amennyire inspirálóak voltak a hazai nemzetiségekre a szlovák Ján Kollár és mások által hirdetett pánszlávista tanok, éppolyan fenyegetőek a magyarok számára, akik a szabadságharc 1849-es orosz eltiprásakor megtapasztalhatták, mit is jelent a *Pax Russica*. (S a korszak magyar irodalmát szinte rabul ejti a nemzethalál víziója.)

A nemzetiségi értelmiség a magyarokkal való egyenértékűség tételét nemcsak a szlávság demográfiai erejével, de – romantikus felfogásban – előkelő származásával is igyekezett alátámasztani. A magyarok hun-türk származástudatával szemben a szlovákok a frank vazallus Nagy-Morva Birodalom eszméjébe, a horvátok a rómaiak előtti illír, a románok a harcos dák hagyományba kapaszkodtak. (Utóbbiak nem mulasztva el egyben a római kultúra kelet-európai örököseiként azonosítani önmagukat.)

Hamarosan azonban pragmatista politikai programokkal is jelentkeztek: az erdélyi görögkatolikus papok által kidolgozott dákoromán elmélettel párhuzamosan, 1838-ban a török–orosz fennhatóság alatt álló Valachiában megszületett az Erdély elszakításával is számoló, nagy-román egyesítési program. Szerbia belügyminisztere, Iljia Garašanin pedig 1844-ben vetette papírra taktikusan, hogy a magyarok önállósodási törekvéseit pártolni kell, mert az osztrákok nélkül, meggyengítve könnyebben elszakítható tőlük a részben szerbek által lakott határterület. (Ehhez a hivatkozási alapot a nyelvész, nemzetébresztő Vuk Karadžić fogalmazta meg a „svi i svuda” [mindenki, bárhol] jelszavával, ami azt jelentette, hogy szerb földnek tekintettek minden területet, ahol akár csak egy szerb élt.)

Garašanin tervezetével egy időben, 1844-ben alkotta meg a magyar országgyűlés a magyar államnyelvről szóló törvényt, amely a latin hivatalos nyelvet váltotta fel. A döntés nagy felzúdulást keltett a nemzetiségek körében. A magyarosításvád cáfolatául a „legnagyobb magyar”-nak nevezett grófot, Széchenyi Istvánt idézzük, aki az asszimilációról szólva arra figyelmeztetett, hogy jó példával szolgálva a magyarság legfeljebb vonzóvá teheti idegen ajkú polgártársai számára az önkéntes csatlakozást. (Amire majd a tömegesen beáramló galíciai zsidóság gyors integrálódása és egzisztenciális-jogi felemelkedése szolgál például.)

Még az említett nézeteltérések ellenére is nehéz megmagyarázni, hogy a hazai nemzetiségek 1848-ban miért fordultak szembe az első magyar felelős kormány demokratikus intézkedéseivel, amelyeket a király is szentesített. (Az autonóm báni kormány pl. ki sem hirdette az áprilisi törvényeket, hanem azokat – nagy ünnepléssel – mint saját intézkedéseit vezette be Horvátországban. Hasonló helyzet alakult ki az erdélyi románoknál.)

Ennek két okát ismerjük. Az egyik, hogy a liberalizmus szellemében, anyanyelv-től és vallástól függetlenül mindenki számára felkínált szabadságjogok *személyes* jogok voltak. A szerbek, románok azonban autonóm egyházszervezetükre és a török kori millet gyakorlatára hivatkozva, kollektív jogokat követeltek, ami a magyarság kedvezőtlen demográfiai helyzetében s a pánszlávizmus vélt-valós fenyegetésében nem volt elfogadható. A másik ok kétségtelenül Bécs cinikus megosztó politikája. Céltudatosan bujtogatta a nemzetiségi vezetőket a magyarok elleni fellépésre, és segítségükkel hamarosan hozzálátott a törvényes magyar kormány erőszakos megbuktatásához. (A kortárs Karl Marx is úgy értékelte a helyzetet, hogy a demokrata magyarokkal szemben a nemzetiségek a bécsi reakció engedelmes eszközeivé váltak...) S csakugyan, formálisan a horvát–szerb határőrezredek támadásával megkezdődött az a heroikus küzdelem, amelyben a honvédsereg legyőzte a világ egyik legerősebb ármádiáját, de amelynek fájdalmas polgárháborús epizódjai is voltak.³ Természetesen nem állítjuk, hogy a nemzetiségi irreguláris erők akcióira válaszul magyar részről nem történtek megtorló intézkedések, ám határozottan rosszindulatúnak kell neveznünk a Monarchia-monográfiát megírt A. J. P. Taylornak azt a zsurnalisztákra valló kijelentését, hogy a nacionalizmustól túlfűtött magyar vezetők, élükön Kossuthal, „a magyar honvédeket meggyőzték, hogy csak úgy menthetik meg az országot, ha megölnék mindenkit, aki nem beszéli nyelvüket” (Taylor, 1998:96).⁴ Már csak azért is, mert a magyarok mellett állt a hazai németiség (kivéve az erdélyi szászokat), a zsidóság, a ruszinok és a szlovákok döntő többsége. A tábornoki karban is kitűnő szerb, horvát, román, sőt osztrák tisztak szolgáltak. Ezenkívül 1849 júniusában Kossuth képes volt „megbékélési egyezményt” kötni a románság képviselőivel. Az emigráció évtizedeiben pedig több társával együtt eljutott a Dunai Konföderáció koncepciójához, amellyel a dualista megoldással szemben kínált hosszabb távú előnyökkel kecsegtető alternatívát.

1848–1849 terhes emléke sokáig beárnyékolta magyarok és nem magyarok viszonyát. Noha Pulszky Ferenc szerint a nemzeti mozgalmak Béctől majdnem ugyanazt kapták jutalmul, mint a magyarok büntetésül, még ha néhány nemzetiségi vezetőt „szolgálatiért” ki is tüntettek, és létre is hozták az úgynevezett Szerb Vajdaságot

(1849–1860). Hiszen katonai közigazgatást és spiclirendszert vezettek be, s a közigazgatásban a német nyelv volt a meghatározó. (A csak mintegy egynegyed részben szerb lakosságú új tartományt pedig bő évtizedes fennállása idején gyakorlatilag közvetlenül Bécsből kormányozták.) Az új abszolutizmussal mindvégig dacoló magyar nemesi tisztviselőket az „örökös tartományokból” hozottakkal próbálták pótolni. (A magyaros ruhába bújtatott cseh és szlovén stb. „Bach-huszárok” a rettegett belügyminiszterről kapták gúnynevüket.)

Még ha igaztalannak tartjuk is Erik Zöllner osztrák történésznek a kiegyezési tárgyalásokra utaló megállapítását, miszerint a magyarokat ettől kezdve „sem feltartóztatni, sem kielégíteni nem lehetett többé”, azt meg kell állapítani, hogy az 1867-ben révbe érkező látszó magyar politikai elit hosszú távon tévesen ítélte meg a lehetőségeit. Alapvetően liberális politikai gyakorlata ellenére ugyanis a nyugati államnemzetek mintájára ragaszkodni próbált „magyar politikai nemzet” programjához. S a nyolcszáz éves államközösség alapján egyedül a horvát „társnemzet” politikai egyenlőségét ismerte el a számukra biztosított széles autonómiával, amelyet az 1868-as magyar–horvát kiegyezési törvény (a XXX. tc.) rögzített. Míg azonban ez a megállapodás a magyarok számára az engedmények maximumát, a horvát félnek csupán azok minimumát jelentette. Az Otto Bauer által „történelem nélkülinek” mondott népekkel szemben viszont a magyarság államszervező képességeire és állami szuverenitásának védelmében a múltban meghozott súlyos véráldozataira hivatkozott.

Ez a felfogás tükröződik az 1868-as nemzetiségi törvényben is (ILIV. törvénycikk). A többéves törvény-előkészítő munkát végző bizottság tagjainak csaknem fele nemzetiségi szakértő volt. Ám pl. a létszamarányos nemzetiségi képviselétről szóló, s hasonló kollektív jogokra vonatkozó javaslatuk a fent említett okból nem kerültek be a törvénybe. A magyar felfogás szerint ugyanis ezek veszélyt jelentettek volna az állam területi integritására. Ezzel együtt is elmondhatjuk, hogy a törvény őszintén a megbékülést kívánta szolgálni, s a korabeli Európában páratlan nagyvonalúsággal rendelkezett a kisebbségek főként nyelvi-kulturális jogairól. Még ha Taylor cinikus elfogultsággal úgy interpretálta is monográfiájában, hogy: „Nagyszerű törvény, kár, hogy egyetlen pontja sem valósult meg” (Taylor, 1998:160).

Valójában a törvény az egyéni szabadságjogok széles körű gyakorlati biztosítékait is megadta, feltételezve, hogy ez kárpótlást jelent a nemzetiségeknek politikai nemzetként való elismerésük és a külön etnikai régiók kialakításának hiányáért. Mindenekelőtt széles nyelvhasználati jogokat biztosított a kultúra, a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén községi és megyei szinten, amennyiben egy adott nemzetiség elérte a küszöbértékként megállapított 20%-ot.⁵

A nemzetiségek autonómiája egyházi és oktatási szinten csaknem teljesnek mondható, nem valósult meg viszont pl. a nemzetiségi többségű megyék nemzetiségi vezetése, és végrehajtási utasítás sem készült a törvényhez. Az is tény, hogy a liberalizmusnak a korszakra jellemző fokozatos térvessztése a magyar nemzetiségi politikában is éreztette kedvezőtlen hatásait. Ebben viszont azoknak a radikális kisebbségi vezetőknek a felelőssége is megállapítható, akik túlzó követelésekkel is előálltak,⁶ s meg sem szavazták a törvényt. (A román és szerb képviselők ki is vonultak a szavazásról.) S ezzel szívessé-

get tettek azoknak az erőknél, akik amúgy is sokallták az engedményeket, s most már arra is hivatkozhattak, hogy ha a nemzetiségek nem becsülik a tálcán felkínált jogokat, akkor nem is érdemlik meg azokat.

A nemzetiségi pártok végül tiltakozásul meghirdették a „passzivitás” politikáját, noha ezt semmilyen alávetési szándék vagy jogtiprás nem indokolta. Téves stratégiát választottak, hiszen politikaikontroll-szerepük megtagadásával szinte felhatalmazást adtak a kormánynak a jogaik fokozatos megnyirbálására. Igen jellemző fordulat, hogy a századforduló heves politikai vitái során – amikor ismét az aktív politizálás mellett döntenek – viszont már a törvény maradéktalan végrehajtását kérték számon a kormánynak. De akkor már a magyar politikai elit kompromisszumképessége erősen megcsappant a kormányzat (osztrák oldalhoz képesti) stabilitása, a kedvező demográfiai mutatók, a látványosan emelkedő életszínvonal és a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának eufóriája miatt.

Ezekben az évtizedekben még számos idevágó liberális törvény születik: 1868-ban a horvát kiegyezésről, a görögkeleti vallásról,⁷ vagy a későbbi egyházjogi küzdelmek eredményeként alkotott törvények az egyház és állam szétválasztásáról és a zsidóság teljes emancipációjáról.⁸

A politikusok új generációjának emlékezetében ugyanakkor elhalványulnak a szabadságharc véres emléképei. A jól érzékelhető fejlődés, a hosszan tartó béke hatására többségükön valamifajta önelégültség lesz úrrá. A parlamentben a szűk választójog miatt csak csekély számban jelen lévő nemzetiségek politikai súlyát bagatellizálják. Megmozdulásaikat – akárcsak az újonnan jelentkező agrármozgalmat és az ipari munkásságét is – felforgató tevékenységként ítélik meg, ami ellen pusztán hatósági eszközökkel lépnek fel. Egyre gyakoribbá válnak a sajtóvétséget szankcionáló bírósági eljárások, noha ezek döntő többségében az esküdtszék felmentő vagy igen enyhe ítéleteket hoz.

Ugyanakkor a közélet jellemző tünetévé válik a korrupció és a választási visszaélések. Tovább rontott a helyzeten az 1879-es népoktatási⁹ és az 1883-as középiskolai törvény, amelyek ugyancsak a magyar államnyelv kötelező oktatását írták elő a nemzetiségi tanintézetekben, heves ellenreakciókat kiváltva. Az államnyelv nyelvművelő és kulturális egyesületek által is propagált terjesztése kétségtelenül európai tendencia. (Jászi Oszkártól tudjuk, hogy egy breton diákot francia tanára ekkoriban felpofozhatta, ha anyanyelvén beszélt az iskolában, Németországban pedig államilag felvásárolt poznaói lengyel földekre karhatalmi támogatással telepítettek németeket.)¹⁰

A magyar viszonyokra mégsem jellemző a durva erőszak (kivéve a választási kampányokat), noha a Tisza-érában felszámolták a Matica Slovenskát és a három szlovák gimnáziumot, a Bánffy-kormány idején a kulturális jogok megsértésére (nemzetiségi iskolák bezárására) és a földrajzi és személyi nevek erőszakos magyarosítására is sor került, s külön ügyosztály szerveződött a nemzetiségi politikusok és sajtó megfigyelésére (III/3.). Mint az önmagát beteljesítő jóslat: a pánszlávista propagandatevékenységre hivatkozó represszív intézkedések csakugyan az államellenességig fokozódó ellenállást generálnak a nemzetiségi pártokban (lásd az 1892-es román Memorandum megtorlásaként lezajló sajtóperek nemzetközi hullámokat verő hatásait).

A századvég változó viszonyait a nemzetiségi pártok együttműködési próbálkozásai jellemzik. 1895-ben ült össze Budapesten a nemzetiségek kongresszusa, melyen összefoglalták sérelmeiket és offenzív politikai programjukat. Ennek újdonsága, hogy önmagukat államalkotó tényezőnek tekintve, lojális állampolgári magatartásukat a magyar kormány engedményeihez kötik. Ezzel párhuzamosan sérelmeiket nemzetközi fórumokra viszik (ahol érthetetlen nemtörődömségből a magyar álláspont nem vagy alig jelent meg).

A magyar millennium 1896. évi ünnepségsorozatára a középkori magyar nagyhatalom újjáéledésének illúziója nyomta rá a bélyegét, ami lehetetlenné tette a később befogadott nemzetiségek történelmi szerepének, „hozzájárulásának” reális értékelését. Utóbbiak ezért is fogadták a nagy eseményt rideg távolságtartással.

A Lajta folyó túloldalán, a szláv többségű Ausztriában több konfliktus, ugyanakkor több kompromisszum jellemzi a nemzetek együttélését. Az itteni polgárosultabb és céltudatosabb nemzetiségek (csehek, lengyelek, olaszok) ugyanis engedékenyebb elbánást harcoltak ki maguknak a német „kisebbséggel”¹¹ szemben (Pándi, 1995:184). Erre jogalapot a liberális 1867. évi XIX. törvénycikk szolgáltatott, amely biztosította a nemzetiségi identitás és kultúra megőrzését, ápolását minden etnikum számára.

Az erőviszonyok kezdetben kiegyenlítettek voltak: az Alkotmánypártba tömörülő német liberálisok uralták a hatalmi és gazdasági pozíciókat, noha csak a szlávok az „örökös tartományok” népességének 60,7%-át alkották (1910-ben) (Pándi, 1995:184). Árnyában a németek fizették mégis a legtöbb adót, s a birodalom „gazdáinak” öntudatával igényelték a politikai vezető szerepet. Az őket preferáló kuriális választójogi szisztéma révén lehetett kétharmados parlamenti többségük. Kiváltságos helyzetük ellenére a hatalomból mégis gyorsan kiszorultak. Bukásukat az 1873-ban kirobbant gazdasági válság okozta, mely egyszerre kérdőjelezte meg gazdasági és politikai kompetenciájukat.

Átmeneti bizonytalanság után, 1879-ben alakult meg a „vasgyűrű”-nek nevezett koalíció, amely kivételesen hosszú ideig, 14 évig kormányzott. A Taaffe-kabinet bázisát a dinasztiahoz lojális katolikus paraszt szavazók adták. Ez a bázis azonban döntően cseh, lengyel, szlovén és horvát konzervatív pártokat jelentett, amelyek támogatásukat politikai engedményekhez kötötték. Ezért a „pepecselésnek” is nevezett időszak a politikai életben morális hanyatlást hozott. A kb. hatmilliónyi cseh az 1871. évi trialista kísérlet sikertelensége után obstruálta a prágai tartományi és a bécsi „birodalmi” parlament munkáját. Most, visszatérésük és az utcai zavargások beszüntetése fejében széles hivatali nyelvhasználati jogokat kaptak a Cseh–Morva-medencében (ahol viszont minden harmadik polgár német volt). Cseh nyelvű egyetemet kaptak, s a beruházási javakból is bőven részesülve, fejlett ipart hoztak létre, s nyugat-európai életszínvonalon éltek. Mindezekon túl az „ifjú-csehek” vezetésével tudatosan építették saját nyugati diplomáciai kapcsolati hálózatukat.

Az ötmilliónyi lengyel a kormány támogatásáért „főbérletként” megkapta Galícia kormányzását, ahol az ukránok és zsidók rovására látványos asszimilációs sikereket értek el, miközben több kormányfőt és közös minisztert is adtak a Monarchiának. A közel egymillió létszámú olaszok a Tengermelléken és Dalmáciában a délszláv többséggel szemben preferált nemzetiségnek számítottak, mégis következetesen irredenta célokat követtek.

Az egymillió (részben elnémetesedő) szlovének kevesebbrel is beérték volna. Ám a kormány által megígért, a németek által viszont ellenzett celjei szlovén gimnázium

elszabotálása szembefordította őket a kormánnyal. Később az úgynevezett délszláv klubba tömörültek a horvát képviselőkkel, de a csehek is támogatták őket.

A németek jelentős része a nemzetiségi kormányzást nehezen viselte, s a liberalizmusát feladva a Georg von Schönerer vezette antiklerikális és antiszemita nacionalistákhoz pártolt, s a pángermán eszme híve lett. A koalíciós együttműködésnek is véget vető nemzetiségi törekvések permanens kormányválságok okozóivá lettek, s az uralkodó, Ferenc József csak nehezen találta meg a dualizmus új támaszát, a forradalmi frazeológiát használó, de a dinasztiahoz mégis lojális szociáldemokrata, valamint az ugyancsak ellentmondásos kereszténydemokrata pártban.¹²

Ez a baloldali szemlélet ugyanakkor kedvezett a nemzetiségi problémák rugalmasabb kezelésének. Két tekintélyes pártvezető, Karl Renner és Otto Bauer dolgozta ki a kevert lakosságú régiók viszonyaira a személyi autonómia koncepcióját, amelyet 1905-ben sikerrel vezettek be a cseh–német lakosságú Morvaországban, majd 1910-ben az ukrán–román Bukovinában is. Ez a metódus némiképp enyhített a nemzeti feszültségeken. A nemzetiségi erők és a kormányzatot támogató új tömegpártok nyomására vezették be 1907-ben az általános férfi választójogot, de érzékelhető eredménye nem nagyon volt, hiszen az új törvény alapján csak két alkalommal tartottak parlamenti választásokat a Lajtán túlon. A fegyverkezési verseny éleződése miatt az idős Ferenc József egyre gyakrabban élt rendkívüli hatalmával: a magyar ellenzéki koalíció választási győzelme után pl. Magyarország katonai megszállására szóló tervet készítettett a vezérkarral. A nemzetközi viszonyok időközben a szűkebb régióban is megromlottak. A Monarchia szomszédságában a „nemzetegyesítő” stratégiát követő Romániával és Szerbiával a 80-as években, illetve a századelőn vámháborúba keveredett a Monarchia. Ráadásul 1908 októberében bekebelezte az 1878-as berlini kongresszus felhatalmazásával megszállt Bosznia-Hercegovinát, ami nemcsak a délszlávok, de az érintett Törökország és a szláv protektor, Oroszország felháborodását és részleges katonai mozgósítását is kiváltotta. Hiába volt 1882-től a központi hatalmak szövetségének tagja Olaszország, s 1883-tól Románia is, mindkettő rosszallta a lépést, és fokozta irredenta kampányát. Nem véletlen, hogy az osztrák–magyar vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf preventív háborút sürgetett ingatag szövetségeseik ellen. (Jó okkal, hiszen a világháborúban mindkettő hátba támadta a Monarchiát.)

A Monarchia dinasztikus hódítása a belső nemzeti feszültségeket is felszította. Horvátország a nagyhorvát egyesítés elmaradása miatt a jugoszláv együttműködésben keresett kiutat, a magyarok pedig azt nehezményezték, hogy a közös pénzügyminisztérium által kormányozták a két tartományt, holott Ferenc József az annexiót a magyar királyok középkori uralmának történelmi jogalapjára hivatkozva proklamálta.

A tét azonban ekkor már nem a nemzetiségek számát gyarapító irreális és illogikus területszerzés, hanem a Monarchia pusztá fennmaradása volt! A trónörökös környezetében azonban hiába születtek a Monarchia föderális újjászervezéséről szóló tervezetek. IV. Károly elkésett a dualista struktúra 1918-as átalakításával. Nem fékezte meg az 1914. évi sarajevói merénylet után elszabadult erőket, amelyek elsöpörték a Monarchiát.

A kiváló esszéista, Fejtő Ferenc már monográfiája alcímében megállapította, hogy a Monarchia nem széthullott, hanem céltudatosan szétszaggatták, az olasz, román,

szerb irredentizmus s főként a világháborúban győztes antant hatalmi szándékai (Fejtő, 1997). Jelképes, hogy a korszak elején az óceh történész, Palacký még azt nyilatkozta, hogy a térség kis nemzeteinek érdekében „ha nem volna, ki kellene találni”. Honfitársa, Edvard Beneš viszont – Wilson önrendelkezési elvével palástolva destruktív szándékait – nyugati kampánykörútján kiadta a jelszót: „Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot!” Azt az államot, amely a közép-európai stabilitás biztosítója volt. Ahol fél évszázad alatt (igaz, nem arányosan) látványosan emelkedett a GDP (házánk esetében csaknem megháromszorozódott). Ahol sajtószabadság volt. Ahol virágzott a kultúra. Ahol világszabadalmak egész sorát találták fel. Ahol – szemben az utódállamokkal – nem volt kettős elnyomás, azaz gazdasági diszkrimináció (Arday, 2002:21).¹³ Ahol a sokat kárhoztatott magyarosítással csak annyit lehetett elérni, hogy a nemzetiségek 23%-a megtanulja az államnyelvet... Ahol Alexandru Vaida-Voevod, későbbi román miniszterelnök a budapesti parlamentben büntetlenül „jogtipró ázsiai söpredéknek”¹⁴ nevezhette a többségi magyarokat (lásd Bíró, 1989:262). Évekkel később viszont, mint Nagy-Románia egyik megteremtője, tegnapi hazája demokratikus rendszerét már példának állította a Kárpátokon túli román testvérei elé.¹⁵

S talán itt rejlik a lényeg! Hogy szinte minden népnek volt mit vesztenie a Monarchia megszűnésével, legfeljebb a szakítás pillanatában ezt nem látták világosan. S ezt nemcsak a trianoni békével hatfelé tépett magyarok érzik így (akik 1991-ig – hárommillió fővel – Európa legnagyobb kisebbségét alkották, s lettek a kontinens egyetlen „önmagával határos országa”).

Az eltérő fejlettségű és mentalitású régiók népeinek együttműködése nem volt konfliktusoktól mentes, tény viszont, hogy a több évszázados együttélésükből történelmi egymásrautaltság fakadt. A kulturális és gazdasági kölcsönhatások nemritkán szorosabb kapcsolatot alakítottak ki az idegen etnikumok tagjai között, mint a határ másik oldalán élő (pl. az Oszmán Birodalom nyers viszonyai között szocializálódott) vérrokonokkal.¹⁶ A kontinens régi keletű gazdasági munkamegosztása és a Birodalom széles, vámvédett belső piaca is eredményezett bizonyos materiális érdekközösséget. Nem értünk tehát egyet a szociológus és nemzetiségi miniszter Jászi Oszkár megállapításával, aki a Monarchia népeinek együttélését pusztán etnikumok „vegetatív szimbiózisának” nevezte.¹⁷ Azzal viszont feltétlenül, hogy az érdekközösség tudatosítását, erősödését a tapintatos és kölcsönös tiszteleten nyugvó iskolai nevelés és a konstruktív sajtó eredményesen szolgálta volna...

Milyen életteret kínált tehát az itt élő népek számára Európa második legnagyobb birodalma? Az önvizsgálat helyénvaló, hiszen, mint láttuk, a dualista állam közel sem volt tökéletes konstrukció. A marxista történetírás internacionalista hagyományába viszont jól belesimul a „népek börtönét” kárhoztató jogvédő attitűd. S a birodalmat szétdaraboló utódállamok is ellenérdekeltek a dialektikus megközelítésben, már legitimációs okok miatt is. (Nem véletlen, hogy szomszédságpolitikájukat mindmáig a „bántottalak, ezért haragszom rád” pszichózisa alakítja, gyakran nem is leplezett magyarellenességgel.¹⁸)

A tárgyilagos szemlélőnek azonban ennyi idő távolából észre kell vennie, hogy a győztes antant által teremtett béke nem hozott megoldást a kevert lakosságú Kelet-Kő-

zép-Európa problémáira. Nem is ez volt a célja! A hasonlóképpen multietnikus utód-államok autarchiás befelé fordulása és durva homogenizációs törekvései¹⁹ mélypontra juttatták az itt élő népek kapcsolatát. Ezzel egyúttal helyet készítettek a német, majd szovjet expanciónak. A párizsi békerendszer csúfos kudarcát jelzi a térségben három „örökös”, a soknemzetiségű Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia széthullása is.

Ugyanakkor a „baldog békeidők” patriarchális légkörét s a Nyugat és Kelet közti közvetítés küldetéses komolyságát idézik fel ma is az ekkor emelt középületek: pályaudvarok, színházak, banképületek, kávéházak, fürdőhelyek Szarajevótól Lembergig, Brassótól Karlsbadig és Triesztig.

A dualista állam, minden ellentmondásával együtt, a „keleti Svájc” ígéretét hordozta magában, de politikai elitjeinek önzése és a területvesztéstől való jogos félelmei miatt nem tudott föderális demokráciává formálódni, amiként Kossuth és Teleki László, avagy a román Popovici, a horvát Radić, a szlovák Hodža és mások megálmodták. Megszépülő emlékét mégsem tudja elhomályosítani az Európai Unió, amely jelen viszonyok között aligha tűnik sikeresebbnek a különféle politikai hagyományok, nemzeti kultúrák integrációjában, mint amilyen tökéletlen történelmi „előképe”, a rövid életű Osztrák–Magyar Monarchia volt egykoron.

J E G Y Z E T E K

- ¹ A tanulmány angolul megjelent: Béla Makkai (2012): The Austro-Hungarian Monarchy – ‘The Prison of Folks’? *Acta Universitatis Sapientiae. European and Regional Studies*, Vol. 2, No. 1–2, 5–16.
- ² Stevan Stratimirović karlócai szerb érsek 1804-ben egy tervezetet küldött I. Sándor cárnak, amelyben Szerbia felszabadítását és a szerbek által (is) lakott Délvidék odacsatolását indítványozta egy Romanov-herceg vezetésével. Gyetvai, 2015:62–63.
- ³ Ilyenek voltak a dél-erdélyi magyar kisváros, Zalatna és Nagyenyed polgári lakosságának román népfelkelők általi lemészárlása, vagy az Ó-Szerbiában toborzott szerb gerillák tettei a szenttamási, tiszaföldvári és zentai magyar lakossággal szemben. Hasonló esetek miatt honosodott meg a magyar nyelvben a „vadróláh” és „vadrác” kifejezés, amit csak megerősítettek az 1990-es bukaresti brutális bányászjárás és marosvásárhelyi magyarellenes pogrom és a jugoszláviai (1944–1945-ös és 1991–1999-es) vérontások jelenkori eseményei.
- ⁴ A brit szerző által említett drasztikus eljárás sokkal inkább a nagy francia forradalom eszköztárában volt fellelhető.
- ⁵ Biztosította a törvények hiteles fordítását és közzétételét a nemzetiségek nyelvén, amelyek bármelyike a törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelve is lehetett (amennyiben a képviselő-testület 20%-a igényelte). S bárki anyanyelvén felszólalhatott ezeken a fórumokon. A bírósági peres eljárásokban, beleértve a felbontási fórumokat is, hasonló szabályok érvényesültek. Ezek a hatóságok a községekkel, gyűlekezetekkel, egyesületekkel saját nyelvükön érintkezhetek. A községi és egyházi ügyintézés, az iskolai oktatás tetszés szerinti nyelven folyhatott, csupán a kormánnyal történő érintkezésben volt kötelező a magyar nyelv használata. A törvény továbbá azt is előírta, hogy az oktatásban, ahol azt a nemzetiségek aránya megkívánja, kisebbségi tanszékeket kell felállítani. Ugyanakkor nemzetiségi polgárok vagy társulások akár felsőfokú tanintézetet is alapíthattak, saját követelményrenddel és pénzalapokkal.
- ⁶ A törvény szerb és román kritikusai a nemzetiségek államalkotó voltának kinyilvánítását s azt követelték, hogy a municipiumok hivatalos nyelve a (helyi) többség nyelve legyen. A románok továbbá – a horvát autonóm jogokkal megegyezően – Erdélyben román „vajdát” követeltek, a kormányban román minisztert, a minisztériumokba román ügyosztályt, a parlamentben román felszólalást, és külön egyetemet, valamint külön román katonaságot (a horvát domobránok példájára).

- ⁷ Itt az 1868. június 27-ei IX. törvénycikkről van szó, mely a szerb, román és ruszin nemzetiséget széles vallási autonóm jogokkal ruházta fel.
- ⁸ Az izraelita vallásúakat az 1895. évi XLII. tc. nyilvánította „bevett” felekezethez tartozókká.
- ⁹ Az 1879. máj. 22-én szentesített XVIII. törvénycikk.
- ¹⁰ Lásd Jászi, 1986. Még Angliában is birodalmi jelszavakkal, szociális demagógiával, s van, hogy paramilitáris fegyveres erőkkel próbálják visszaverni a kelta nemzeti mozgalmakat. A kolonialista kalandor, későbbi miniszter Cecil Rhodes cinikus érvelése így hangzott: „A birodalom gyomorkérdés... ha nem akartok polgárháborút, imperialistává kell lennetek.”
- ¹¹ 1910-ben a Lajtán túl népességének alig több, mint egyharmada volt német ajkú.
- ¹² Utóbbi a többszörös bécsi főpolgármesterrel, Karl Luegerrel az élen erősen antiszemita beállítottságú formáció volt.
- ¹³ Ezzel szemben az utódállamokban jórészt a magyarok és a németek birtokainak elkobzásából hajtottak végre radikális és „demokratikus” földreformot, miközben velük szemben pl. a délszláv államokban négy-szeres adókulcsot használtak. – Arday, 2002:21.
- ¹⁴ Lásd Bíró, 1989:262.
- ¹⁵ S hasonló történt a diákként magyar zászlót égető Stjepan Radićsal, a szerb Sytozar Pribičevićtyel, akik életük végén több közösséget éreztek az elszültyed Monarchia népeivel, mint saját „túloldali” véréstvéreikkel.
- ¹⁶ Nem véletlen, hogy a szerb állam lakói nem kis gyanakvással *prečanin*ak (túloldaliaknak) nevezték a magyar államban élő rokonaikat, ami alatt a haszontalan, sőt káros szabadságeszmétől és toleranciától fertőzött, torzult rokont értettek. Az első világháború után megalakuló Nagy-Romániában pedig az elszakított Erdély románjai szenvedtek hátrátételt, noha gazdaságilag és műveltségben is jóval fejlettebbek voltak a Kárpátok hegygerincén túli, anyaországi testvéreiknél.
- ¹⁷ A nemzetiségi szakértőnek számító miniszterelnök, Jozef Redlich és Karl Renner is ellentétes véleményen volt, akárcsak a tábornok Conrad von Hötzendorf.
- ¹⁸ Tacitus paradoxonját idézve: „Azokat gyűlölik, akiknek ártottak.” Nos, Magyarország több mint kétharmadát bekebelező szomszédjai rettegnek attól, hogy az annektált területeket „az önrendelkezés” jegyében visszakövetelhetik. A félelem haragot szül, s agresszióba csap át a pszichológia törvényei szerint is.
- ¹⁹ Eszköztárunkba a vagyonelkobzás, a nyelvi és kulturális jogok korlátozása, a kollektív jogfosztás (lásd Beneš-dekrétumok), kitelepítés, sőt a népirtás is beletartozott (lásd Maniu-gárdák, vérbosszú Bácskában). Jelenleg a színmagyar Csallóköz és a Székelyföld sem jogosult autonómiára. Az effajta „felforgató” szándékok ellen a szlovák és a román kormány is hevesen tiltakozik. Ezzel együtt néhány állam a homogenizáció terén is „szerencsés” volt. A második világháború után Lengyelország és Csehszlovákia hét-, illetve hárommillió német elűzésével ért cél. Horvátország a délszláv háborúban a Nyugat szemhunyása mellett tett földönfutóvá kétszázezer szerbet az Oluja (Vihar) hadműveletben. S a végeredményen nem változtat, hogy az akciót irányító tábornokot, Ante Gotovínát sokéves halogatás után a hágai Nemzetközi Bíróság elé állították.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arday Lajos (2002): *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bíró Sándor (1989): *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Fejtő Ferenc (1997): *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Atlantisz–Mihernva, Budapest.
- Gyetzai Mária (2015): A menekültkérdés színe és fonákja: a szerbek betelepülése Magyarországra a kezdetektől az 1848–49-es felkelésig. *Kisebbségkutatás*, 24. évf., 3. sz., 43–68.
- Jászi Oszkár (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pándi Lajos (szerk.) (1995): *Köztes-Európa (1763–1993)*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Taylor, A. J. P. (1998): *A Habsburg Monarchia 1809–1918*. Scolar Kiadó, Budapest.
- Vadász Sándor (szerk.) (1998): *19. századi egyetemes történelem, 1789–1914*. Korona Kiadó, Budapest.